

ПСИХОЛОГІЧНЕ «ПОГРАНИЧЧЯ» ЯК ОСОБЛИВИЙ ХАРАКТЕРОТВІРНИЙ ПРИЙОМ У РОМАНІСТИЦІ І. ФРАНКА

У статті зроблено спробу на матеріалі романістики І. Франка проаналізувати особливості художнього втілення психологічного «пограниччя»: депресивно-аналітичний синдром, який провокує галюцинаційні стани; онейричні візії невротичного походження; марення. Досліджено механізм формування, представлено прийоми «оречевлення» таких станів. Виділено філософський аспект відчуження індивіда: внутрішній дисбаланс, емоційна й соціальна самотність, екзистенційне відступництво.

Ключові слова: *І. Франко, роман, характер, «пограничні» стани.*

An attempt to analyze the peculiarities of embodiment of psychological «boundaries» in I. Franco's novels is made in the paper: depressive-asthenic syndrome that provokes hallucinatory state; oneiric vision of neurotic character; delirium. The mechanisms of formation, techniques of «materialization» of such conditions are studied. A philosophical aspect of individual's estrangement is marked, that is misbalance, emotional and social loneliness, existential apostasy.

Key words: *I. Franko, novel, character, «boundaries».*

Романістика І. Франка багата на зображення особливих станів людини. Письменника цікавили поведінкові патології, тому що через з'ясування причин їх появи можна було прогнозувати динаміку психічних реакцій у широкому емоційному спектрі від нейтральних до афектованих, буттєву перспективу того чи того характеру. Такий аспект вивчення великої епіки митця частково вже став об'єктом зацікавлення сучасних науковців (Х. Ворок, Т. Гундорова, І. Денисюк, Л. Каневська, В. Панченко, М. Ткачук, А. Швець, інші), які звернули увагу на мотив двійництва, психологічну та естетичну складову таких явищ, як божевілля, розщеплення особистості, маніакальні, галюцинаційні стани персонажів, їх онейричні візії, пояснюючи це інтересом самого письменника до психічних аномалій ще з часу його навчання у Львівському університеті й роботи в науковому семінарі доктора Ю. Охоровича; також самоспостережень за перебігом власної хвороби, яка почала прогресувати з 1898 року, зафіксованих у щоденнику «Історія моєї хвороби» (про це докладно написала Я. Мельник). На нашу думку, це перспективний напрям дослідження, оскільки йдеться про кардинальні зміни, яких зазнала українська романістика з часу своєї появи в середині ХІХ ст.: від соціально до психологічно детермінованих характерів, внутрішні процеси в яких нерідко є аномальними. Тому є сенс продовжити вивчати «Я» людини в цій площині, звертаючись уже не до

окремих творів, а до їх сукупності з метою, з одного боку, поглибити, узагальнити напрацювання попередників, а з другого, дещо скоригувати їх висновки, беручи до уваги певний масив творів, зокрема, як у пропонованій статті, велику епіку І. Франка. Хоча, звичайно, обсяг статті не дозволить реалізувати поставлене завдання вповні, однак усе-таки представить нові можливі ракурси студіювання романістики митця.

Насамперед ітиметься про механізми виникнення й розвитку руйнівних для психічного здоров'я станів, а, головне, про їх наслідки, у творах І. Франка здебільшого фатальні. Ця тенденція є наскрізною в романістиці, що пояснюємо увагою автора до тих сфер психіки, які виявляють як вроджені, так і набуті (через об'єктивні та суб'єктивні впливи) патології.

Зокрема вже в «*Voia constrictor'i*» (1878) письменник максимально ущільнює виклад, зосереджуючись на кількох годинах життя головного персонажа, тим самим досягаючи ефекту абсолютної трансформації його «*Я*»: не екстенсивна, а інтенсивна об'ємність, оприявлена посередництвом поступового самозаглиблення Германа Гольдкремера у власну підсвідомість. Процес починається з самоконцентрації, предметом якої стає картина символічне втілення життя персонажа, потім його дедалі більше захоплюють спогади, обертаючи час назад і висвітлюючи найвагоміші життєві події, аж до занурення в «пограничний» стан напівсну-напівмарення з центром країною щастя утопією для Германа, бо в ній нема місця тому, хто проміняв духовне зростання на накопичення. Таку людину можна, вважаємо, визнати, за Е. Фроммом, «деструктивною» й розглядати як «екзистенційного відступника», тому що їй «не вдалося стати тим, ким би вона могла стати відповідно до своїх екзистенційних можливостей» [6, с. 351]. І. Франко пояснює цю суперечність як умовами життя (злидні родини, відсутність моральних запобіжників, буттєва безперспективність для тих, хто займає найнижчі шаблі соціальної драбини), так і сформованою в ранньому віці відразу до «невдах», прагненням за будь-яку ціну стати інакшим. (Символічне прочитання такого шляху нагору представлено митцем у вступі до оповідання «тюремного» циклу «До світла» описами живої та мертвої води).

Стрижнем мотиваційної сфери поведінки Гольдкремера стали пристрасті: «жадоба влади, підкорення та руйнування» [6, с. 353] (у другій редакції (1905 – 1907) монороману ця лінія виведена більш рельєфно як показ перебування персонажа серед баришівників), які з часом перетворилися на поведінковий абсолют (стосунки в родині, з конкурентами). Йдеться про нарцисизм, який «розчиняє» в собі світ. Тому й країна щастя для нього місце, якого нема, хоча персонаж уперто прагне його дістатися, бо, «страждаючи через свідомість самотності й нудьги...хоче здолати власний екзистенціальний тягар за допомогою переходу до стану екстатичного трансу, в якому він (ніби «поза собою»)

приходить до єднання з собою і з природою» [6, с. 364]. Але І. Франко позбавляє Германа цього, бо єдність уже не може відновитися (епізод, коли син душить батька).

Марення Гольдкремера жаль за втраченим (у першій редакції роки, проведені з опікуном), стан, із якого він не хоче повертатися до реальності, бо в ній відчуженість із близькими, заздрість підприємців і, зрештою, самотність, причини якої в «оречевленні» вічних цінностей.

У всіх наступних романах письменник представляє різні грані внутрішнього конфлікту, наслідки якого є тим важчими (іноді незворотними), чим більше людина відчуває його тягар, адже «життя з невіршеними конфліктами спричинює спустошливу втрату сил і не тільки внаслідок самих конфліктів, але також і всіх непрямих спроб їх усунення» [8, с. 149]. Про це, зокрема, йдеться в романі «Лель і Полель» (1887), у якому художньо досліджується кінцева фаза нівеляційного процесу безнадійність, виток якої у «відчаї коли-небудь досягнути внутрішньої цільності» [8, с. 177]. І. Франко обрав як вихідний мотив двійництва, прямого, бо головними персонажами твору є близнюки, й опосередкованого, адже обидва переживають стан духовної розбалансованості. Градаційно провівши Калиновичів через сирітство, в'язницю, кохання до однієї жінки, митець вивершує кульмінаційну площину осягнення кожним із братів фатальності розриву генетичного зв'язку (докладні описи деструктивних процесів у Начковому єстві; мнемонічна функція сну Владка-дитини й нервовий напад, що його він пережив у момент самогубства брата). Письменник «прискорює» час, «ущільнює» простір, показуючи їх долання Владиславом, щоби зрештою «зупинити» час (бо Гнат уже мертвий), зробити камерною обстановку відходу в небуття (порожній будинок, замкнений кабінет), оскільки тепер це простір тих, хто повинен у ньому знаходитися, а разом пояснити психічні стани обох, послуговуючись прийомом доказу від зворотного: Начко втратив цілісність через нерозділене кохання (те, що повинно кликати до життя, вбиває), а Владко перейшов у смерть, відмовившись від почуття до Регіни (якщо любов до жінки віднімає брата, вона (любов) не повинна існувати). Так переплітаються, а насправді дисонують братерське почуття й ерос, егоїзм і милосердя, життєлюбність і потяг до смерті, вивершується малюнок психічного життя особи, основним прийомом показу якого (життя) є дзеркальність, що забезпечує подвійний ракурс бачення того, що відбувається з головними персонажами, бо дозволяє одночасно показати протилежні реакції на однакові подразники й зафіксувати момент повернення до цілісності єства. Два дзеркала (у творі близнюки) є найпростішим приладом, що «породжує безкінечність», але й «моделює безкінечний регрес» унаслідок «потьмяніння відображення через поглинання світла» [3, с. 10]. У романі цей «парадокс тотожності» [3, с. 9] представлено градацією відчуження братів, руйнування ними спільного буттєвого простору, антитетичністю

останнього відтинку життя (для Начка занурення в хаос деструктивності, для Владка кар'єрне зростання). Обидва брати переступили межу між життям і смертю, однак у матеріальному сприйнятті дзеркального коридору переважає видимість змикання дзеркальних поверхонь, що може означати одвічність залишення між світами (бо самогубці). Так І. Франко піднімає проблемну площину цього, як і попереднього, роману, на екзистенціальний рівень пошуку самості, проте викінчує його (пошук) абсолютним негативом внутрішньою розполовиненістю, яку неможливо здолати смертю.

Митця постійно цікавить процес дезінтеграції руйнування особистості, який відбувається внаслідок дії «депресивно-афективних станів пригніченості, втрати смислу існування» [2, с. 69] і показаний у романістиці як моральне відступництво. Крім названих персонажів, стан дезадаптації переживають подружжя Ангаровичів («Для домашнього огнища», 1892), Олімпія Торська («Основи суспільності», 1893 1895), пан Субота («Великий шум», 1907). Як і в ранніх творах, переважає тенденція до негативного розв'язання індивідом смислбуттєвих питань: відповідно, самогубство як принесення себе в жертву соціальній моралі; підбурювання сина на вбивство батька; заміна реальності ілюзією. Винятком є образ Євгена Рафаловича, який знайшов перспективу в громадській роботі, проте й він не є цілісним характером, адже відмовився від особистого життя.

Для опосередкованого представлення перебігу процесу розпаду особистості митець укотре використав прийом «ущільнення» часу й «звуження» простору. Зокрема «основна» дія роману «Основи суспільності» триває дві доби, роману «Для домашнього огнища» три доби; довше в «Перехресних стежках» і «Великому шумі», однак порівняно з, відповідно, десяти- й п'ятирічною ретроспекціями події теперішнього часу теж сприймаються концентровано. Простір так само є камерним (міські квартири Ангаровичів; Рафаловича і Стальських; маєтки Торських і Субот), розширюючись тільки в кульмінаційні моменти внутрішнього напруження. Тоді капітан Ангарович блукає львівськими вулицями, щоразу опиняючись біля кладовища, марність знайти причини нищення сім'ї в натовпі або в смерті; Олімпія йде на згарище маєтку в надії повернути минуле; Регіна шукає вибавлення від тягара вбивства в бистрині Клекоту; пана Суботу «поглинає» паралельний світ.

Усі психічні процеси, які переживають головні персонажі, І. Франко відтворює за допомогою прийому висхідної негативної градації: Ангарович утратив внутрішню гармонію, допустивши самогубство Анелі; Олімпія знівелювала єство замахом на вбивство; пан Субота набув характерної подвійності: зовні соціальна адаптованість, всередині патологічна соціальна нетерпимість, що й провокує психічні деформації через неможливість самореалізації.

Обсяг статті не дозволяє розгорнути ці тези, тож проаналізуємо особливості художнього втілення лише онейрично-галюцинаційних станів, що, вважаємо, набувають у персонажів ознаки мотиваційної домінанти поведінкової моделі.

Сам І. Франко в розділі «Поетична фантазія» трактату «Із секретів поетичної творчості» (1898) доводить, що «сонні візії» це химерні комбінації минулого й теперішнього, «викликані» у «верхню свідомість» подібністю переживань [5, с. 71, 76]. Також порівнює сновидіння з творчістю, оскільки вони є продуктом роботи «нижньої свідомості» сховища емоційно переробленого людиною всього побаченого, почутого нею впродовж життя. Відтак сон може вказувати в символічній формі «на небезпеки того способу життя, який веде особа» [2, с. 21], тому набуває ознак «віщого», зосереджуючи увагу на ситуації, яку можна спрогнозувати, виходячи з реалій теперішнього часу. Але зазвичай сприйняте уві сні залишається «непрочитаним», «стирається» як чуттєво обтяжуючий елемент.

Таким є сон-марення Германа Гольдкремера, який розкриває очевидне: відсутність духовного зв'язку в сім'ї не компенсується матеріальним.

Від зворотного шукає можливість відновити родинні стосунки капітан Ангарович. Золоте божество пропонувало йому діамант символ світла, неупередженості, а він загубив його й не зміг відшукати в переповненій меблями кімнаті. Через це прозорий підтекст онейросу вислухати й почути протилежну сторону залишився прихованим від Антіна, як наслідок захаращеність свідомості чужими версіями, закритість власного єства для порозуміння, врешті самотність у деформованому смертю дружини соціумі.

Сон-попередження (одночасно й мнемонічно обернений, бо сниться Владкові вдруге) присутній і в романі «Лель і Полель». Сновидіння докладно не описується, сам персонаж не перебуває в стані сну, а лише переповідає його, проте реактивна сила «побаченого» надзвичайна, бо сон «нагадує», що «будь-яка майбутня ситуація має свою драматичну передісторію, що може бути прихованою від нашої свідомості», ми ж «наближаємося до цієї ситуації, не усвідомлюючи цей шлях» [2, с. 22]. Такою стала Владкова дорога до брата, яка одночасно наближала, бо скорочувала відстань до колись спільного мешкання, й віддаляла його від Начка, тому що вже не застав його живим.

І. Франко демонструє й інший спосіб вияву підсвідомості галюцинації персонажів, які переживають стани емоційної та соціальної незапитаності, що з'являються через «відсутність інтимної прив'язаності, любовної чи шлюбної», «значущих зв'язків або почуття спільноти» й провокують «відчуття нудьги, неспокою, тривоги, порожнечі» [4, с. 33]. Таким було життя Олімпії Торської, представлене на початку роману онейричною біографічною ретроспекцією насправді існування за

встановленими правилами соціуму, ігнорувати які означало бути відкинутим на маргінеси стосунків, уваги, позбавленим статусу. Сконцентрувавши час до початку основної дії, письменник скрупульозно представляє події пуанти: зустріч із отцем Нестором, замах на вбивство колишньою коханою, намагання приховати свою участь у цій справі під час слідства а в них чимало місця відводить показу психічних процесів, які «забезпечують динамічне відображення дійсності, на основі чого й відбувається психічна регуляція індивіда, його взаємин із середовищем» [2, с. 6]. Причому письменника не менше цікавлять приховані стани, які проявляються тільки під впливом сильних емоційних подразників. У «Основах суспільності» це сомнамбулічний стан головної героїні, під час перебування в якому вона незміно йде на згарище маєтку, блукає там, «бачить» неіснуючий простір, а в ньому міфологічних і літературних персонажів, чия доля паралелізується з її власною (найбільше леді Макбет). Цей стан періодично повторюється, перетворюючись на ритуал, адже згарище асоціюється нею з помстою за понівечене життя, відібране право на вибір. Галюцинації ж виконують роль емоційного замітника реальності, адже «органи чуття втрачають свою функцію реєструвати те, що відбувається в зовнішньому світі, й реєструють лише суб'єктивні переживання типу сенсорних реакцій на предмети зовнішнього світу» [7, с. 306]. Та й сама реальність уже не сприймається адекватно через «її заміну власною особою» [7, с. 308]. Тому доречним видається зіставлення попелища й карети-катафалку фінального образу-символу роману, бо обидва є кінцевою фазою існування предметів і людини, відродження з якої неможливе. Ці символи унаочнюють спосіб існування абсурдного світу, в якому вічні цінності проголошено минуцями, відтак зображене І. Франком трактуємо як Задзеркалля паралельний світ неможливих комбінацій чуттєвих, предметних, ситуативних асоціацій.

Подібне переживає й пан Субота маргінал, незважаючи на достатньо високе суспільне становище, оскільки самотній і в соціумі (конфлікт із громадою), і в родині (відчуження доньок). І. Франко, позначивши канву життєвих перипетій персонажа, зосереджується на його внутрішніх переживаннях, особливо детально простежуючи наростання депресивного стану. Кульмінаційним у цьому процесі вважаємо епізод, коли свідомістю пана Суботи опановує видіння, символічна суть якого показати життя, що не стало буттям, перетворившись на існування. Науковці визначають галюцинації як «неправдиві сприйняття», внаслідок яких перед людиною з'являються «образи, предмети, яких нема, чуються слова, що їх ніхто не вимовляє», а, головне, «людину неможливо переконати, що галюцинаційного образу не існує» [1, с. 32, 34]. Інша реальність заміщує дійсність, ілюзія набуває значення суцього. Персонаж бачить чорну перспективу, з якої на нього насувається чорна фіра, запряжена чорними кіньми, з ніздрів яких виринається полум'я, править кіньми чорна постать, сама фіра й коні не

торкаються землі. Символіка марення прозора: чорний колір абсолюту, бо поглинає всі інші кольори асоціація з викривленою площиною моральних цінностей, заміненіх соціальними приписами; рух фіри на персонажа наближення невідворотного, адже жінка, яка править нею, смерть; потойбічність мари фіксується її відокремленістю від матеріального, земного світу тим, що вона пересувається в повітрі, до того ж при цьому не видає жодного звуку (художньою паралеллю є описана І. Франком у збірці «Зів'яле листя» в поезії «В Перемишлі, де Сян пливе зелений...» подібна галюцинація (тільки вже десятків людей), смисл якої в застереженні від нехтування знаками долі). Психологічним поясненням виникнення видіння може бути депресивно-апатичний стан, що його переживає пан Субота через власну незапитаність. Як і Гольдкремер, він «екзистенційно загублена» людина, яка на схилі років прийшла до розуміння (хоча й не так очевидно, як його художній попередник), що життя насправді не відбулося, пройшло повз у марноті. Щоправда, такий висновок дещо дисонує зі штучним, мелодраматичним фіналом, що зменшує вагомість психологічної студії характеру, проте наявні в тексті спостереження за змінами в естві все-таки дають підстави для твердження про, в цілому, психологічну спрямованість твору.

Отже, в більшості романів І. Франка представлено «пограничні» психічні стани, посередництвом вивчення динаміки яких розкривається внутрішній світ персонажів. Це відбиває загальну тенденцію, що її можна простежити в українській романістиці 1870-х 1900-х років, антропоцентричність, реалізація якої неможлива без звернення до вивчення механізмів, які формують особистісну поведінкову модель. Аналіз же психологічного «пограниччя» дозволяє ще глибше, переконливіше розкрити особливості характеру, а через них представити життєву перспективу зображуваних осіб, скеровану в буття чи існування.

Такий напрям дослідження великої епіки нам видається перспективним, оскільки забезпечує посередництвом аналізу первинних (біогенетичних, характерно-темпераментних) передумов формування «Я» індивіда об'єктивність у розумінні закономірностей літературного розвитку в цілому та його окремих жанрових складових як безперервного процесу індивідуалізації моделі світу.

Джерела та література

1. Зейгарник Б. В. Психология личности : норма и патология: избранные психологические труды. 2-е изд., испр. / Б. В. Зейгарник ; под ред. М. Р. Гинзбурга ; Рос. акад. образ., Моск. психолого-соц. ин-т. М. Воронеж : Изд-во Моск. психолого-соц. ин-та ; Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. 416 с. (Серия «Психологи России»).
2. Киршбаум Э. И. Психические состояния / Э. И. Киршбаум, А. И. Еремеева. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1990. с.141, [1] с.

3. Левин Ю. И. Зеркало как потенциальный семиотический объект / Ю. И. Левин // Учен. зап. Тартус. гос. ун-та. 1988. Вып. 831, т. 22 : Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам. С. 625.
4. Мовчан М. М. Самотність як феномен буття особистості : монографія / М. М. Мовчан. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. с.264 [1] с.
5. Франко І. Я. Из секретів поетичної творчості / Іван Франко // Зібр. тв.: у 50 т. Т. 31 : Літературно-критичні праці (1897 1899) / Іван Франко : [ред. кол. : Є. П. Кирилюк (гол.) та ін. ; ред. тому : Г. Д. Вервес, О. Н. Мороз ; упорядкув. та комент. : Ю. Л. Булаховської, В. П. Ведіної, Т. І. Комаринця та ін.]. К. : Наук. думка, 1981. С. 45-120.
6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм ; [научн. ред. : проф. П. С. Гуревич, канд. фил. наук С. Я. Левит ; пер. канд. фил. наук Э. М. Телятникова]. М. : ООО «Изд-во АСТ – ЛТД», 1998. 672 с. (Классики зарубежной психологии).
7. Фромм Э. Душа человека : сборник / Эрих Фромм ; пер. с нем. В. Закса, пер. с англ. Т. Панфиловой, Л. Чернышевой. М. : Изд-во «Транзиткнига», 2004. – 572 с. – (Philosophy).
8. Хорни К. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 3 : Наши внутренние конфликты ; Невроз и развитие личности / Карен Хорни ; пер. с англ. М. : Изд-во «Смысл», 1997. - 694 с.